

Provincijos inteligentų vaizdinys XX a. 4 deš. lietuvių prozoje

dr. Dangiras Mačiulis

Lietuvos istorijos institutas

El. paštas dangirasmaciulis@yahoo.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6496-1538>

Santrauka. Straipsnyje analizuojamas Lietuvos provincijos inteligentų vaizdinys XX a. 4 deš. lietuvių prozoje. Remiantis to meto lietuvių grožinės literatūros kūrinių, siekiama atsakyti į klausimus: kokie asmenys yra priskiriami inteligentijai? Kokios profesijos atstovai ryškiausiai reprezentuoja provincijos inteligentiją? Kokiais bruožais ir savybėmis pasižymi inteligentas? Kokia socialinė funkcija nustatoma inteligentijai?

Provincijos inteligentiją vaizduojančioje prozoje ryškiausias yra mokytojo vaizdinys, kuris pasižymi keliais ryškiais akcentais. Pabrėžiama mokytojo pareiga atlikti įvairias visuomenines funkcijas, kurios suvokiamos kaip įsipareigojimai per šviečiamąją veiklą ištraukti į visuomenės modernizacijos procesą ir aktyviai dalyvauti vietos bendruomenės visuomeniniame ir kultūriniame gyvenime. Dėl šių nuostatų ir priskiriamo autoriteto mokytojas atsiduria visuomenės dėmesio ir savo vadovų kontrolės epicentre, taip tapdamas jų lūkesčių įkaitu, o atitinkamų lūkesčių nepatenkinimas tampa konfliktinių situacijų priežastimi. Prozoje taip pat dažnai vaizduojami aštrūs senosios ir jaunosios inteligentų kartų konfliktai, kylantys dėl pastarosios kartos siekių įgyvendinti socialinius ir kultūrinius pokyčius.

Visuomenė (prozos apie provincijos inteligentiją skaitytojai) ir literatūros kritika šį prozoje užfiksuotą inteligentijos, kurios centre buvo eilinis mokytojas, vaizdinį priėmė kaip tikrovišką lietuviškos provincijos inteligentijos gyvenimo ir problemų atspindį.

Reikšminiai žodžiai: lietuvių inteligentija; Lietuvos provincija; mokytojo vaizdinys; Lietuva 1918–1940 m.

Image of Provincial Intellectuals in the 1930s Lithuanian Prose

Summary. The article investigates the image of Lithuanian provincial intellectuals in the Lithuanian prose of the 1930s. On the basis of the Lithuanian fiction of the time, answers to the following questions are pursued: What kind of people are attributed to the category of ‘intellectuals’? Which type of job most emphatically represents provincial intellectuals? What are the features and personal qualities of an intellectual? What/which social function is prescribed to intellectuals?

In the prose depicting provincial intellectuals, the most prominent image is that of the teacher; it is denoted by several outstanding aspects. An emphasis is made on the teacher’s duty to perform various public/social duties which are perceived as commitment to

get involved in the process of society modernization through educational activity while proactively participating in the public and cultural life of the local community. On the grounds of these attitudes and due to the authority attributed to the teacher, teachers find themselves in the foreground of public attention as well as under close supervision of their subordinates, thus becoming a prisoner of their expectations. Any failure to conform to the elevated expectations triggers conflict-laden outcomes. Prose texts frequently depict the older and younger generations of intellectuals being violently at odds with each other due to the ambitions of the younger generation to bring social and cultural changes to life. The public (i.e., the readers of prose on provincial intellectuals) and the literary criticism accepted this imagery of the intellectuals registered and visualized in prose works as a realistic reflection of Lithuanian provincial intellectuals, their daily life along with the issues they were encountering.

Keywords: Lithuanian intellectuals; Lithuanian provincial regions; image of the teacher; Lithuania in 1918–1940.

Įvadas

1937 m. pasirodžiusiame Petronėlės Orintaitės romane *Daubiškės inteligentai* randame tokią vieno iš veikėjų vaistinininko padėjėjo Puišio charakteristiką: „Vyras – visada mados drabužiais apsirengęs ir išsipustęs – kaip glostyte nuglostytas, kaip tepte nuteptas! Ir gražus pakankamai (anot žmonių pasakos, kad tik už velnią kiek gražesnis!), ir švarus, ir linksmas – ko gi daugiau trūktų? Ir toks inteligentiškas! – kaippo aukščiausią pagyrimo laipsnį pripažindavo ponios, nors jos pačios vargu ar beišaiškintų, kur ta jo inteligencija.“¹ XX a. 4 deš. Lietuvos prozoje regime pakankamai raiškų provincijos inteligento vaizdinį, o jam atstovauja įvairių užsiėmimų žmonės. Juozo Paukštelio romane *Kaimynai* svarbiausia „sodžiaus inteligentija“ – „panelės mokytoja ir pienininkė“, o greta jų sutinkame ir „felčeriuką“²; Liudo Dovydeno romane *Ieškau gyvenimo draugo* apylinkės inteligentai yra urėdas, mokytojai, girininkai, vargonininkai, pienininkai³ ir t. t.

Inteligentijos definicijos tyrinėtojai konstatuoja, kad inteligentiją kaip socialinį sluoksnį yra sunku atriboti nuo kitų visuomenės sluoksnių vadovaujantis objektyviai konkrečiais kriterijais, tačiau tuo pat metu niekas iš esmės nekvestionuoja jo egzistencijos⁴. XIX a. viduryje Lenkijoje pasirodžiusi pirmoji inteligentijos sociologine prasme definicija šį sluoksnį apibrėžė kaip išsilavinusių žmonių grupę, kurių įgytos

1 Petronėlė Orintaitė, *Paslėpta žaizda. Daubiškės inteligentai*, Vilnius: Vaga, 1991, p. 137.

2 Juozas Paukštelis, *Kaimynai*, Kaunas: Sakalas, 1939, p. 66.

3 Liudas Dovydenas, *Ieškau gyvenimo draugo*, d. 1, Kaunas: Sakalas, 1934, p. 160.

4 M. Chojnowski, H. Palska, 2008, s. 19.

žinios tampa prievole visuomenei – pareiga imtis tautos vedlių, vedančių į civilizacinę pažangą, funkcijos⁵. Trumpai tariant, inteligentas – tai išsilavinęs žmogus, kurio pareiga – įgytas žinias panaudoti visuomenės gerovei demonstruojant lyderystę siekiant socialinės, ekonominės, kultūrinės pažangos. Teigiama, kad toks požiūris į inteligentiją (nesigilinant į sąvokos vartojimo subtilumus ir bandymus ją tikslinti) iš esmės vyravo ir XX a. tarpukario Lenkijoje⁶. Tyrimų apie inteligentijos sąvokos Lietuvoje atsiradimą ir jos vartojimo tradiciją bei šios definicijos turinio dinamiką neturime. Tačiau fragmentiškai inteligentijos Lietuvoje tyrimai leidžia teigti, kad požiūris buvo panašus į tuo metu vyravusį Lenkijoje⁷.

1936 m. išleistame *Tarptautinių žodžių žodyne* sąvoka *inteligentas* buvo apibrėžta kaip „žmogus, kuris dirba proto darbą, mokslo žmogus, mokytinis; išsilavinęs, apsišvietęs, išmintingas žmogus; šviesuolis; žmogus, kuris ieško naujų gyvenimo kelių“; o *inteligentiškas* reiškia „išsilavinęs, išmintingas, mokąs suprasti mokslo ir gyvenimo keliamus klausimus“⁸. Nors pateikta apibrėžtis abstrakti, manau, galime išskirti porą svarbiausių sąlygų, atitiktis kurioms tampa prielaida būti priskirtam kitų ar pačiam tapatintis su inteligentija. Pagrindinė – atliekamas protinis darbas. Pageidautina, kad inteligentas pasižymėtų ne tik geru išsilavinimu, bet ir plačia erudicija bei jautų pareigą jam priskiriamai socialinei misijai šviesti visuomenę.

Šiame straipsnyje pabandysime aptarti, koks provincijos inteligentijos ir inteligento vaizdinys susiklostė XX a. 4 deš. Lietuvos prozoje: kas ryškiausiai reprezentuoja provincijos inteligentiją, kokie reikalavimai jos atstovui keliama, kokia jam skiriama misija, su kokiais iššūkiais jis susiduria.

1. Provincijos erdvė ir inteligentai

1.1. Provincijos apibrėžtis prozoje

Pirmiausia pastebimu inteligentų tarpukario Lietuvos provincijoje buvo mokytojas, nes kaime jis dažnai būdavo vienintelis inteligentijos atstovas. Apie tai 1933 m. literatūros kritikas Kostas Korsakas, išryškindamas pastarojo profesinę ir visuomeninę misiją, rašė: „Kaip Lietuvoj, taip ir Latvijoje mokytojas dažniausiai būna progreso pradą gyvenimo sustingime; laukų platumos susigūžusiame kaime, skurdžiame provincijos

5 *Ibid.*, s. 20.

6 Z. Wójcik, 1932.

7 Pvz., D. Mačiulis, 2007; D. Mačiulis, 2020.

8 *Tarptautinių žodžių žodynas*, sud. K. Boruta et al., [Kaunas:] Spaudos fondas, 1936, p. 410.

miestely mokytojas neretai būva vienintelis kultūrinio gyvenimo atstovas, jis čia atlieka svarbų būsimųjų kartų auklėjimo darbą; jis intelektualinio tipo žmogus, kovojąs su primityviom, dažnai dar nuogu instinktu arba žemažiūriškų prietarų bei atgyvenusių papročių pagrįstom buities normom.“⁹ Korsakui paradoksali atrodė literatūroje susiklosčiusi padėtis, kai „lietuviškoji provincija, ypačiai tie nykštukai miesteliai su keliais šimtais gyventojų, kurių sudėtin būtinai įeina du trys mokytojai, valsčiaus valdybos sekretorius, paštininkas ir dar vienas kitas provincijos inteligentas (kabutėse ar be kabučių) visiškai neturi savo vaizduotojo mūsų naujoje literatūroje“¹⁰. Jis pasigedo ne tik ryškesnio provincijos, bet ir (o tai laikė svarbiausiu) mokytojo vaizdinio lietuvių literatūroje. Šiuo požiūriu sektinu lietuvių kūrėjams pavyzdžiu, jo manymu, turėjo tapti Latvija, kurios literatūroje jau buvo gausu romanų ir apysakų, kurių pagrindiniu herojumi yra mokytojas: Antono Birkerto romanas *Pedagogai*, Viktoro Egličio romanas *Mokytojo Kalejo išgyvenimai*, Karlio Skalbės apysaka *Mokytojas Abeltinš*, keletas Andrejo Upičio sukurtų literatūrinių mokytojų portretų¹¹.

Netrukus Korsakas parodė asmeninę iniciatyvą, bandydamas kompensuoti mokytojų vaizdinių lietuvių literatūroje stoką verstiniais kūriniais, nes kitų tautų literatūroje mokytojas, pasak jo, „iš daug senesnių laikų turi užėmęs garbingo personažo vietą“. 1934 m. „Spaudos fondo“ leidykla išleido jo sudarytą apysakų rinktinę *Mokytojai*, kurioje buvo Karlio Skalbės, Aleksandro Serafimovičiaus, Stefano Žeromskio, Otto Ernsto ir Antono Čechovo kūriniai. Sudarytojas taip aiškino šios rinktinės atsiradimo aplinkybes: „Lietuvos mokytojai tiek originalėj, tiek verstinėj mūsų literatūroj teranda labai mažai jų buitį, jų rūpesčius ir siekimus vaizduojančių puslapių. Mūsų rašytojus, matyt, nevilioja pilkas mokytojo gyvenimas, jo sunkus, dažnai įkyrus, bet toks kilnus darbas [...]. O mokytojas gali būti labai dėkingas personažas literatūros kūriniai, tik reikia į mokytojo darbą ir jo pareigas pažiūrėti platesniu, gilesniu žvilgsniu.“ Jis dar kartą priminė, kad mokytojas „dažnai būva progreso pradą“ provincijos kaime, o provincijos miestelyje dažnai tampa vieninteliu „kultūrinio gyvenimo atstovu“, bei tvirtino, kad per mokytojo asmenybę visi provincijos „visuomeniškojo, socialinio ir idėjinio gyvenimo procesai“ atsiskleidžia daug ryškiau¹². Trumpai tariant, įrodinėjo, kad mokytojo asmenybė yra labai paranki rašytojams, kurie savo kūryboje siekia atskleisti socialinius ir kultūrinius procesus provincijoje.

Iš pirmo žvilgsnio gali susidaryti įspūdis, kad viešas Korsako paraginimas rašytojams atsigręžti į provinciją ir ten esančius inteligentus, kurių priešakyje buvo

9 J. Radžvilas [Kostas Korsakas], „Mokytojai ir rašytojai“, in: *Kultūra*, 1933, nr. 9 (119), p. 420.

10 *Ibid.*, p. 419.

11 *Ibid.*, p. 420.

12 *Mokytojai*, sud. J. Radžvilas [Kostas Korsakas], Kaunas: Spaudos fondas, 1934, p. 7–8.

mokytojas, suveikė kaip savotiškas kūrybinis dirgiklis, nes po to lietuvių literatūroje ištis pagausėjo kūrinių, kur veiksmas rutuliojosi provincijoje, o herojai buvo mokytojai. Tačiau ištis nepriklausomai nuo literatūros kritiko pageidavimų patys kūrėjai atsigręžė į erdvę už laikinosios sostinės ribų.

Kas yra provincija to meto prozoje? Geografiškai ji buvo suvokiama ir apibrėžiama kaip erdvė už laikinosios sostinės – Kauno miesto – ribų, o bene ryškiausiai pabrėžtas jos bruožas – lėtas gyvenimo tempas ir „vėluojanti“ socio kultūrinė reakcija į pačius įvairiausius socialinius bei kultūrinius procesus. Petras Cvirka su pašaipa rašė, kad „provincija jau tik todėl provincija ir vadinama, kad ten esą pavėluotai ateinančios mados“¹³.

Provincijos erdvės vaizdinys nebuvo vienybės. Spartesnis socialinio, ekonominio, kultūrinio gyvenimo tempas piešiamas apskrities miesto paveiksle, tačiau ir šis stokoja didmiesčiui būdingo gyvenimo ritmo, virsdamas vieta, kur sustoja laikas – tokia apskrities miesto charakteristika Cvirkos romane *Frank Kruk*: „Tačiau jeigu kiek gyvesnis miestas atrodė didelių susitelkimų dienomis – visai tuščias ir snaudžias buvo šiokiadieniai. Net darbui pasibaigus įstaigose: pašte, miesto valdyboje, mokesčių inspekcijoje, banke, – negausus valdininkų būrelis besikrūmuojęs greitai išsiskirstydavo, sulįsdavo į Inteligentų klubą, ir nutildavo jų marmalynė, kaip musėms pakliuvus į musinyčią. Pats liūdniausias, tuščiausias miestas atrodė pietų valandomis, šutrią vasaros dieną. Didžiojo gatvė net nepamatys žmogaus, išskyrus gal to miesto luošą žydą, velkantį suparaližuotas kojas, bildantį kurčiu grindiniu savo remenčiais, kuris, taip pasitempęs gerą galą dulkėtu keliu, išsitiesdavo ūksmingoje vietoje.“¹⁴ Orintaitė apskrities miestą vaizduoja gyvesnį: „Vidutiniško didumo. Keletas bankų, keletas dešimčių įvairiausių parduotuvių, pora gimnazijų, dar keli kinematografai. Valdiškų įstaigų taip pat netrūksta. Vidutinių inteligentų pilnas miestas. Vakaraš didžiaja gatve lėtai slankioja juodais švarkais ponaičiai, lazdas į cementą brazdina. Panelės, į madą pasirengusios, su šviesiais gemzdos batukais šaligatviuose nuo plūduriuojančių balų išsisaugoti taikstosi, spindinčiomis blauzdukėmis švytruoja. O vėjas plazdena ant kaklo užsuktų šilkinų skarų ilgus galus.“¹⁵

Tačiau šis socialinis gyvumas veikia parodomasis – tarsi skirtas tik pademonstruoti, kad jų gyvenama erdvė artima centro – laikinosios sostinės – gyvenimo ritmui. Suvokimas, kad Kaunui prilygti nepavyks, aktyvuoja kompensacinį mechanizmą – siekį atrasti, išryškinti ir pateikti savosios lokalsios provincijos erdvės

13 Petras Cvirka, *Frank Kruk arba graborius Lietuvoje*, t. 2, Kaunas: Sakalas, 1934, p. 56.

14 *Ibid.*, p. 45.

15 Petronėlė Orintaitė, *Iš sostinės*, Kaunas, 1932, p. 3.

išskirtinumą: „Valsčiaus miestelis nebuvo jau toks paprastas bažnytkaimis, kokių yra pilna Lietuvos kampuose: jis turėjo savo įžymenybių, kurios darė jį apylinkės sostine. Jau iš pusiaukėlio nuo Būdvičių mokyklos buvo matyti aukštoki, nusižiūrėti į gotišką stilių, bažnyčios bokštai, [...]. Miestely buvo „Saulės“ gimnazija, dveji dideli klebonijos namai su daugybe klebonijos ūkio trobesių, policijos nuovada, valsčiaus namai, „Blaivybės“ draugijos knygynas su arbatine, kelios karčiamos, keliolika krautuvių; pagaliau pačiame miestelio centre apie šimtas metrų ceminio šaligatvio, kuriuo taip didžiavosi ponas viršaitis. Daugiausiai kalbų sukėlusį miestelio įžymybę – „Laisvės“ paminklas.“¹⁶

Skirtis tarp dviejų erdvių – provincijos ir laikinosios sostinės – ypač išryškėja, kai herojai ima jas lyginti. Tai, pavyzdžiui, ryškiai atsiskleidžia Orintaitės apysakoje *Kazys Gužas* aprašytame pokalbyje tarp Kaune gyvenančio valdininko Kazio Gužo ir iš provincijos atvykusio pastarojo pažįstamo, kuris, neslėpdamas pavydo sostinės gyventojams, kalba: „Štai, pati Laisvės Alėja jau ko verta! – ir plačiai apsidairė į skubančių susitraukusių žmonių masę, – kiek čia inteligentijos matai, kiek gyvumo! Tuoį patį pasijunti, kad gyveni pasauly! [...] Tai ne pas mus, kur vakare sutemus – nė gyvos dvasios niekur, o ir dieną dorą sutvėrimą ne bile kada pamatysi: pereis suklypusi žydelka su kašėm įstrižai gatvės, koks sulopyta nugara juodas darbininkas, piemengalys gimnazistas, pudruotais žandais koks frantas batsiuvis – tai ir visas vaizdas. Ir pats žmogus į nieką pavirsi, geresnio pasaulio nematydamas. Arba vėl – kokios ten gatvės! [...] Šaligatviai siauručiai, su tarpais, grioveluose amžinas vanduo tūno: prietemoj, žiūrėk, ir įrioplinsi į kokią duobę ar balą. Todėl pas mus niekas nė pasivaikščirot neina.“¹⁷

Tik Kaunas regimas realiu kultūros centru, o gyvenimas už jo ribų laikomas atsidūrimu kultūrinės atskirties erdvėje: „Juk Kaunas yra dabar mūsų kultūros centras, kad ir laikinai. O mes ten toli nuo jo skursdami – ką turime? Per naktis proferansą pliekiame – tai mums vienintėlis kultūringo žmogaus užsiėmimas. [...] O čia – ! Valstybės teatras, operą turite...“¹⁸ Todėl, šio herojaus žodžiais tariant, „[...] būti Kauno piliečiu ir dar, be to, inteligentu – tai jau daug reiškia. Ten kiti kokiuos Biržuos ar Šakiuos pelydami laukia, kaip kokio išganymo, progos patekti bent vienai dienai į sostinę.“¹⁹

Kuo toliau nuo laikinosios sostinės – tuo „giliau mieganti“ provincija. Paukštelio sukurtas literatūrinis herojus mokytojas Aloizas Giedrė baigęs Lietuvos universitetą daugiau kaip metus gilino žinias užsienyje. Iš ten tiesiai, greituoju traukiniu

16 Vincas Žilionis, *Būdvičių mokykla*, Kaunas: Mokytojų knygynas, 1938, p. 28–29.

17 P. Orintaitė, *Iš sostinės...*, p. 64.

18 *Ibid.*, p. 65.

19 *Ibid.*, p. 63.

1 il. Inteligentų vaizdiniai: pavasarininkų Pasvalio kuopos jaunimas po vaidinimo spektaklyje „Inteligentai“. 1929 m.

Fot. nežinomas / Pasvalio krašto muziejus, PaKM F 6644

Berlynas–Kaunas–Ryga, atvyksta į savo pirmąją darbo vietą – Snūdų gimnaziją²⁰. Jau pats vietovės pavadinimas herojui kuria asociacijas su miegančia erdve, o jos atskirties išpūdį sustiprina išvystas vietos gimnazijos pastato vaizdas: „Snūdų valdžios gimnazija stovėjo pačioj aiškiausioj miestelio vietoje, prie prekyvietės. Tai buvo ilgas dviejų aukštų mūrinis namas su lopiniuotomis nuo drėgmės sienomis ir aukštais siaurais langais, kurių savotiški ornamentai bylojo apie visai skirtingą, prieš porą trejetą šimtų metų gyvenusių žmonių skonį, reikalavimus ir darbą. Miestelio galvos, sako, jau seniai kalbėjusios apie naujų mokslo įstaigos rūmų reikalingumą, bet apskrities viršininkui iškėlus sumanymą pirmiau čia pat prekyvietėj gražų nepriklausomybės paminklą pastatyti, tos kalbos aptilusios. Pirmą kartą prie šio rūmo besiantinančiam Giedrei kažkaip labiau į akis krito tik dvi jo stogo skylės: viena didelė, nauja cinkuota skarda užlopyta, antra mažesnė, juodus nasrus išžiojusi, tebelaukianti, kad kas ją užlopytų...“²¹ (1 il.).

²⁰ Juozas Paukštelis, *Pirmieji metai*, Kaunas: Sakalas, 1936, p. 7.

²¹ *Ibid.*, p. 15.

1.2. Žvilgsnis į sluoksnių hierarchiją

Inteligentija formavo atskirą socialinį sluoksnį, tačiau jis nebuvo vienalytis. Dėl skirtingo jos narių turimo socialinio ir simbolinio kapitalo inteligentijos sluoksnyje susiklostydavo vidinė hierarchija. Tai buvo ryšku ir provincijoje, kur inteligentų bendruomenės būdavo gerokai mažesnės nei laikinojoje sostinėje. Viena iš Orintaitės romano *Daubiškės inteligentai* veikėjų, apskrities gydytojo žmona Žvingilienė, kaip „turinti pelningiausio amato vyrą – labai visų gerbiama ir visur kviečiama“, pateikia tokį požiūrį: „Ar mums pas ją – darželio vedėją – pritiktų svečiuotis? Ir bendrai aš pasakysiu, mes, inteligentiškų šeimų moterys – sava kompanija, o ten tos visokios vedėjos, pardavėjos, telefonistės, mašinistės, mokytojos – su sau lygiomis ir tedraugauja...“²²

Vidinė inteligentijos hierarchija nedeklaruojama viešai, tačiau tai netruko jai išryškėti viešumoje – ne tik per palaikomus socialinius kontaktus, kaip minėtame gydytojo žmonos požiūryje, bet ir laikysenos viešumoje metu. Pavyzdžiui, Orintaitės romane tai akivaizdžiai atsiskleidžia tuomet, kai Daubiškių inteligentija renkasi žiūrėti spektaklio, kurį vietos kino salėje demonstruos iš Kauno atvykusi trupė: „Pačioje pradžioje kukliai, beveik baugščiai, įstyrina į salę kai kas iš vidurinio luomo. Tai smulki publikėlė, paprastai miestiečiai, anot vietinių, pusiau inteligentai. [...] Nuobodžiaudami žengia per slenkstį raštvedžiai ar padėjėjai [...]. Įstriūgina visada kasdieniški ir nieko nepaisą paštininkai, amžina rimtybe nusiteikę ir punktualumu įsitikėję mokytojai. [...] Prieš pat skambutį (o gal ir skambutis visada jų palaukia?) pradeda žengti iškilmingoji ponybė – Daubiškės aukštasis luomas, savo kilnumo kupiniais veidais, lėtai slinkdami į pirmuosius suolus. Čia, kaip paradą priimdamas, žygiuoja burmistras (miesto „tėvukas“), viršininkas (jį paprastai gubernatorium vadina), notaras, antstolis, aptiekorius, advokatai ir kiti apskrities pinigų ponai...“²³

Vidinė inteligentijos hierarchija išlieka net privataus pobūvio erdvėje, pavyzdžiui, Stasio Būdavo romane aprašytose Ipolito Matulaičio vardinėse Antakalnio kaime esančiame dvare, kur susirenka „visos apylinkės tirštumas“. Atvykę į vardines svečiai iš karto pasidalino į dvi grupes: „[...] vienoje stalo pusėje susimetė apylinkės dvarininkėliai ir šiaip bajorai. Tarpusavy jie susirišo vienu akimirksniu. Visai atskirai susibūriavo miestelio inteligentai ir keletas mokytojų.“ Tačiau atvykęs vietos elito lyderiu besijaučiantis urėdas neketina prisėsti prie mokytojų, nes „tarp jo ir miestelio inteligentų buvo didelis tarpas, kurio jis ir nemanė sumažinti“, o lietuvio patrioto vaidmenį atliekančiam valdininkui „pulti prie dvarininkėlių ir

22 P. Orintaitė, *Paslėpta žaizda...*, p. 136.

23 *Ibid.*, p. 185.

2 il. Intelektualai Anykščiuose (iš kairės): nežinomas asmuo, Anykščių gimnazijos direktorius Jurgis Gūžys, rašytojas Antanas Vienuolis-Žukauskas, mokytoja P. Meškauskaitė, miškininkas J. Janulis. XX a. 3 deš. pabaiga

Fot. nežinomas / A. Baranausko ir A. Vienuolio-Žukausko memorialinis muziejus, VŽM 3738 F 768

bajorų, kurie prie stalo pirmu prisėdimu užintonavo lenkiškai, urėdai buvo taip pat nei šis, nei tas²⁴.

Intelektualijos sluoksnio hierarchija išlieka net tuomet, kai intelektualų bendruomenė pastebimai susitraukia. Vinco Žilionio romane valsčiaus pradinės mokyklos vedėjas ir jo žmonos bendravimo ratas – tai „kompanijėlėje prie preferanso – iš praloto, kapeliono, aptiekoriaus arba gydytojo“ ir eiliniai mokytojai nesijaučia laukiami²⁵. Provincijos intelektualijos hierarchinėje struktūroje mokytojai atsидuria apačioje.

Intelektualija kūrė bendravimo erdves savo sluoksnio atstovams – jų funkcijas atliko didesniuose miestuose atsiradę vadinamieji intelektualų arba piliečių klubai, kurių paskirtis buvo sukurti sąlygas, kaip anuomet pabrėžta, „kultūringam laisvalaikio praleidimui“. Manome, juos galima laikyti savotišku intelektualijos sluoksnio atributu.

24 Stasys Būdavas, *Loreta*, Kaunas: Sakalas, 1936, p. 27.

25 V. Žilionis, *Būdviečių mokykla...*, p. 31.

3 il. Inteligentų suvažiavimas Biržuose, 1937 m.

Fot. Petras Ločeris / Lietuvos teatro, muzikos ir kino muziejus, LTMKM PM-6 339

Taigi įprasta inteligentijai laisvalaikio erdvė – tai klubas, kuris panašus į šį, kurio šaržuotą aprašymą randame Cvirkos romane: „Inteligentų klube, kur buvo ir nuolatiniai kortų stalai, slapti kabinetai didelio miesto restoranų pavyzdžiu, rinkdavosi įvairaus kalibro ponai, kur prie alaus, degtinės, krupniko kalbėjo apie proferansą, medžioklę, apie baliukus, vardines, kartais buvo paliečiama politika, bet taip atsargiai, kad daugelis vis dar kalbėjo apie prieš šimtą metų buvusius karus ir liejo tulžį ant caro.“²⁶

Valsčių centruose įprastai inteligentų klubų nebuvo, todėl norintiems susiburti inteligentams tekdavo ieškoti alternatyvaus sprendimo – tiesiog erdvesnės patalpos, kuria Žilionio romane tampa „Blaivybės“ draugijos arbatinė, kur „[...] buvo ir knygynas, vienintelis miestelio kultūros nešėjas, apščiai apkrautas maldaknygėmis, rožančiais ir medalikėliais, kuriuos pralotas gyrėsi užsakęs iš Rymo. [...] Arbatinei esant uždarytai, mokytojai susirinkdavo valsčiaus raštinės bute. Nors tai ir nelabai mokytojui maloni vieta, nuolat primenanti kovas bei barnius su ponu viršaičiu dėl mokyklos ūkio išlaidų, bet, deja, vienintelė prieinama ir erdvi užėiga“²⁷ (2, 3 il.).

26 P. Cvirka, *Frank Kruk...*, p. 56

27 V. Žilionis, *Būdviečių mokykla...*, p. 30.

1.3. Atskirties baimė ir socialinė kontrolė

Atsidūrimas provincijoje inteligentui gresia įprastos bendravimo su savo sluoksniu atstovais aplinkos praradimu ar net atsidūrimu savotiškoje socialinėje atskirtyje – jei šiam, pavyzdžiui, teks dirbti ir gyventi atokiame kaime. Antano Skripkausko romane mokytojas Kazys Plančiūnas perspėja jaunąjį kolegą: „Tu pats patirsi, kas reiškia būti mokytoju kaime. O ypač tokiam, kaip mano Kūliai. Balos, purvas, apsiblausę kaimiečiai, pagiežos pilni kumečiai, utėlėti vaikai, sulinkusi, kaip Rozenantas, mokykla...“²⁸ Jis idealistinio pasiryžimo mokytojo misijai nestokojantį kolegą ragina realiau pažvelgti į laukiančius iššūkius: „Pagaliau sykį pažvelk realybės akimis į ana, va, tas tyvuliuojančias balas, į tą vieškelį, kuris greit bus neišbrendamas! Pagalvok, kad ateis dar tamsesnės rudens naktys, dar pilkesnės dienos, kaip ši diena. O tu vienas, kiauras savaitės vienas lindėsi savo kambaryje, lyg kalinys vienukėje, atskirtas nuo pasaulio, nuo kultūros. Tave maitins amžinai rūgščiais kopūstais, surūdyjusia kiauliena... Įgausi pilvo slogą, kaip aš kad įgavau!“²⁹

Socialinės atskirties baimė tampa net stipriu konformizmą skatinančiu veiksnium, kurį savo romane taip aprašo S. Būdavas: „Iš tikrųjų Jarmonavičius niekieno nebuvo mėgiamas, visi jau per daug gerai pažino jo stačiokiškumą, labai menką kultūrą ir neišsiauklėjimą. Tačiau niekas atvirai jam savo nuomonės nepasakydavo. Negausūs provincijos inteligentai, visokio nuobodulio ir vienatvės gąsdinami, kiek galėdami stengėsi nesipykti, stengėsi neižeisti pažinties ir kiek galint leisti gyvenimą didesniame šviesuolių rately...“³⁰

Skripkausko romane pavaizduota, kaip provincijos, tiksliau, gyvenimo kaime, kasdienybė labai greitai neatpažįstamai pakeičia ne tik čia atsidūrusio inteligento išorinę laikyseną, bet paveikia net ir psichinę sveikatą. Į Balėnų (iškalbingas pats pavadinimas) pradinę mokyklą atvyksta dirbti taip „elegantiškai apsirėdžiusi, išsi-pusčiusi“ jauna iš miesto kilusi mokytoja, kad kaimiečiai ją iškart pramina pliuške. Po mėnesio, praleisto atokiuose Balėnuose, mokytoja pasikeičia neatpažįstamai: „O laikas darė savo, mokytojo dalia nesnaudė... Visų pirma, purvas suretino smulkios jos eisenos žingsnius – sugadino eiseną. Nebuvimas prieš ką puošti – atėmė jai norą kas dieną čiupinėti prie veidrodžio. Klasėje vaikų lermas, jų išdykavimas – apardė jos nervus. Taisymas prie žibalinės lempos sąsiuvinį – akis apgadino. Sielojimasis dėl vaikų neatydumo – jos juoką pavogė, vieną kitą raukšlę kaktoje ir paakiuose

28 Antanas Skripkauskas, *Mokytojo dalia*, [Kaunas]: J. Karvelio prekybos namai, 1937, p. 64.

29 *Ibid.*, p. 67.

30 Stasys Būdavas, *Mokytojas Banaitis*, Kaunas: Sakalas, 1935, p. 40.

įrėžė... Ir taip, mėnesio laiko bėgyje, grakščiosios Vaškutės, tos pirmametės mokytojos veide jau buvo žymu charakteringi mokytojams veido išraiškos bruožai ir kiti specifiniai pradžios mokyklos mokytojo požymiai, kurie ir neprityrusiai akiai leidžia pažinti mokytoją didžiausios minios tarpe.“³¹

Apžvelgiant prozoje konstruojamą provincijos erdvės paveikslą dera paminėti dar vieną visų rašytojų išryškintą bruožą – labai dėmesingą visuomenės socialinės kontrolės mechanizmą. Remdamasi ir asmenine patirtimi, Orintaitė rašė: „Provincijos miestas yra ypatingai jautrus. Kiekvieno piliečio mažiausias krustelėjimas, net noras ar pasiryžimas, visada jau iš anksto yra visų žinomas. Miestelio minia yra tiek smalsi ir pastabi, taip giliai įsisiurbus į savo aplinkumos gyvenimą, kad ji net nujaučia, ką žmogus ryt panorės arba kaip pasielgs. Kartais, dar pats abejoji, nežinai, į kur pakryps tavo nusistatymas, o žiūrėk, tau jau kiti pasakys, kokios priežastys ir sumetimai tave nuves į tą ar kitą žygi.“³² Mažesnės bendruomenės apskritai yra dėmesingesnės jos narių asmeniniam gyvenimui, tačiau inteligentijos atstovai atsiduria ypatingo dėmesio centre, nes jiems priskiriama socialinė misija reikalauja būti laikysenos etalonu tiek viešumoje, tiek asmeniniame gyvenime.

Pačios provincijos bendruomenės sukurtas ir palaikomas neformalus socialinės kontrolės mechanizmas apima visas gyvenimo sritis – tarp jų atsiduria ir religinė praktika. Kartais ši net virsta neformaliu kontrolės instrumentu, kurio veikimą randame aprašytą Žilionio romane: „Inteligentų vieta Būdviečių bažnyčioje – dešinė didžiojo altoriaus pusė. Ten paprastai stovėdavo inteligentai: vieni dėl savo įprasto pamaldumo, kiti – kad būtų tyčia pastebimi, treči – dėl kompanijos. Tokia jau čia buvo įsisenėjusi tvarka. Ši tvarka buvo patogi dar tuo, kad nuo altoriaus, tik akį užmetus, buvo galima pastebėti, kas šiandien bažnyčioje yra ir ko nėra. Prie jos pamažu turėdavo priprasti visi naujai atkeliami tarnautojai arba šiaipjau žmonės, turį šį tą bendro su „inteligento“ sąvoka.“³³

Iš esmės visi rašytojai, kurių dėmesio centre buvo provincijos inteligentų likimai, lokalias provincijos erdves vaizdavo kaip uždaras, pirmiausia pačios vietos bendruomenės sukurtais socialinės kontrolės rėmais suvaržytas erdves. Jos „įrėmino“ inteligentų elgesio modelio pasirinkimo galimybes ir veikimo galimybių lauką.

31 A. Skripkauskas, *Mokytojo dalia...*, p. 181.

32 P. Orintaitė, *Iš sostinės...*, p. 25.

33 V. Žilionis, *Būdviečių mokykla...*, p. 37.

2. Inteligentų misija

Minėjome, kad visuomenės vaizduotėje inteligentas buvo asmuo, kuris verčiasi protiniu darbu, pasižymi išprusimu ir pasirengęs atlikti ne tik savo profesines pareigas, bet ir jam priskiriamą socialinę misiją visuomenėje. Inteligento vaizdinį prozoje nuolat lydi įsakmus priminimas apie šią jam tenkančią misiją. Idealus inteligentijos atstovas privalo būti įsisažmoninęs jam tekusias pareigas. Toks yra Skripkausko romane vaistininkas Jonas Gišventas, kuris „[...] žino gerai, jei įtakingų asmenų krūtinėse plaks sentėvių širdis, tai kaimo bei darbo žmonės be vargo paseks jų pėdomis. Nes kokia sielos duona minta inteligentija, tokia pat duona ims sotinti savo dvasią ir pilkoji masė. Ypač tokiam krašte, kur žmonės svyruoja, kur nėra aiškaus tautinio nusistatymo, kur akiai seka šviesuomenė.“³⁴

Dažniausiai šios misijos prievolė primenama mokytojams. Žilionio romane mokyklų inspektorius aiškina pedagogams, kad jų darbas neapsiriboja vien pamokų vedimu – iš jų tikimasi aktyvaus veikimo už mokyklos sienų: „Nė žingsnio atgal, vis pirmyn. Mokytojas turi būti visur, kad be jo neapsieitų nė viena organizacija... Tai jo pereiga, nes, taip sakant, būtų per siaura mokytojo pereigas suprasti, tik kaip jo vieną darbą mokykloje. Stovėjimas vietoj – reiškia žengimą atgal. Aš norėčiau, kad mokytojas pasižymėtų šituo, kaip antai: būtų geras organizatorius, geras visuomenininkas, vienu žodžiu, geras lietuvis patrijotas.“³⁵ Jam antrina į apskrities centre vykstančią mokytojų konferenciją atvykęs „prelegentas iš sostinės“, kuris skaito paskaitą „Mokytojo tipo bruožų metmenys“, aiškindamas, koks turi būti lietuviškojo kaimo bei miesto mokytojas. Prelegentas įsakmiai pabrėžia, kad „[...] kiekvienas lietuvis, o ypačiai mokytojas, turįs būti idealistas, atseit – visuomet prieš akis turėti tautiškąjį idealą. Nes be idealo žmogus, o ypačiai mokytojas – griaučiai. Šiais materializmo laikais, girdi, mokytojas turi būti pavyzdys visiems. Nes jis auklėja ateinančią kartą.“³⁶

Ši visuomeninė misija, turinti būti garbinga pareiga, inteligentams virsta rimtu iššūkiu, nes jos vykdymas gali pareikalausiti atsisakyti asmeninio gyvenimo. Dešimtus metus mokytojaujantis pedagogas perspėja jaunąjį kolegą, kad šis dėl jam garbingai priskiriamos (o veikiau primetamos) misijos visuomenėje gali prarasti net asmeninį gyvenimą: „Kas, kas, bet jau mokytojas negali ir turbūt negalės būti savo asmeniško gyvenimo kūrėjas, nes mokytojas yra visų jį supančių žmonių savastis, daiktas, su kuriuo jie gali pasielgti kaip tinkami, pagal savo užgaidas bei norus.“³⁷

34 Antanas Skripkauskas, *Jis ir moteris*, Kaunas: „Vairo“ bendrovė, 1931, p. 111.

35 V. Žilionis, *Būdviečių mokykla...*, p. 53.

36 *Ibid.*, p. 180.

37 A. Skripkauskas, *Mokytojo dalia...*, p. 176.

Visiems inteligentams buvo primenama jiems tenkanti visuomeninė misija, tačiau pirmiausia ir stipriausiai tai paliesdavo mokytojus. Jiems tenkančią neap-
rėpiamų pareigų ir visuomeninių įpareigojimų visumą atspindi Cvirkos sukurtas
šaržuotas mokytojo Barniškio paveikslas. Provincijos miesto fotoateljė vitrinoje
praeiviai regi kaip reklamą įdėtą tokią šio pedagogo fotografiją: „Dekoracijoje, prie
krokodilo, sėdėjo motociklą apsižergus, per petį su šautuvu, ant kelių su balalaike,
pentinuotais batais ir dar visokiais instrumentais apsikrovusi būtybė, kur, tik gerą
valandą su įtemptu dėmesiu žvelgęs, galėjai atrasti mokytojo Barniškio veidą. Dar
kiek pažiūrėjęs, būtum atradęs ir patefoną ir elektros lempą ir knygą, taip, kad
Barniškio fotografija savo originalumu toli pralenkė kokį nors rinkos karabelninką,
bestovintį savo būdelėje, tarp pyragų, rožančių ir muzikos instrumentų.“³⁸

Rašytojas šį literatūrinį herojų apibūdina kaip jauną, „jau nepriklausomos Lie-
tuvos seminarijų keptą pedagogą“, kuris, atvykęs dirbti į apskrities miestą, griebiasi
įvairiapusiškos visuomeninės veiklos: „Ėmė mokytojas organizuoti kanklininkus,
gitaristus, įsisteigė tiek daug orkestrų, kad kiekviename lange galėjai girdėti skam-
binant gana pakenčiamas melodijas. [...] Pagriebė mokytojas jaunimą organizuoti:
ratelius, jaunųjų ūkininkų būrelius, kuopeles, stvėrėsi prakalbų sakyt – grūdosi visi
tą komedijantą, šposininką išgirsti, nes jis rodė kai ką iš fizikos mokslo, kaip kėdę
ant nosies pakelt, paskum kaip bonką į kaktą sudavus atkimšt, esą veikia ir čia
gamtos dėsni: inercija! O alkoholio teisme jis pasakė tokią blaivybei prielankią pra-
kalbą, – kad visi sužinojo receptą, kaip stiprų naminį alų gaminti. Įsteigė mokytojas
net siuvimo ir kirpimo kursus, net senos moterėlės stebėjosi jo bobiškais polinkiais
ir gabumais: mezgė, audė, tautiškas juostas nėrė, lygiai kaip šauni staklių mergina.
Jau betrūko tam šauniam šposininkui tik sijono. Tačiau ir tą Barniškis apsvilkio:
per Kalėdas suvaidino mieste tragediją trijose valksmuose: Vergijos griuvėsiuose,
kurioje ėmėsi moteriškos rolės.“³⁹

Mokytojui priskiriama socialinė misija ir visuomenės lūkesčiai, kad šis imsis
visų iš jo pageidaujamų visuomeninių pareigų ir įpareigojimų, galėjo virsti nepake-
liama našta. Žilionio romane gilioje provincijoje dirbantis mokytojas sulaukia laiško
iš jaunystės draugo, kuris, gyvendamas Kaune, rašo, kad pavydi jam tekusios kilnios
misijos – nes jis, gyvendamas kaime, auklėja „ateinančią kartą, gali bendrauti su
liaudimi, kuri yra mūsų tautos ir valstybės pagrindas“⁴⁰. Kaimo mokytojas savo die-
noraštyje rašo draugui nusivylimo kupiną atsakymą: „Mokytojas paliktas vienas!...

38 P. Cvirka, *Frank Kruk...*, p. 53.

39 *Ibid.*, p. 110.

40 V. Žilionis, *Būdviečių mokykla...*, p. 63.

Juk man pačiam, sakysim, reikėdavo būt ir agronomu, ir gydytoju, ir advokatu. Bet kas iš to? Ką aš padarau? Ką tai turi bendra su tuo kaimo gyvenimu, kokį aš jį norėčiau matyti?... [...] Kaime inteligentui, jeigu jis dar nesumirko šnapse, o nori žmonėms padėti – reikia viską imti nuo savęs – duoti, duoti ir duoti. Tai nelyginant praraja, į kurią tu meti geriausias savo jėgas, o ten – nė žingsnio nematyt...“⁴¹ Tačiau šis laiškas taip ir lieka dienoraštyje – mokytojas jo išsiųsti nesiryžta.

Apie mokytojui priskirtą visuomeninio veikimo misiją, kurios jis tiesiog neturįs teisės išsižadėti, nuolat primena įvairių organizacijų veikėjai ir aktyvistai, siekdami jį paversti savo talkininku, kurie net reikalauja „savo organizacijų vardu visus mokytojus būti jų talkininkais“ – jei vieni kviečia „mandagiai, aplinkiniais keliais“, tai kiti net grasina⁴². Pedagogų konferencijoje mokytojas Stanelis ryžtasi pasisakyti ir demaskuoti susiklosčiusią praktiką, kuri mokytoją paverčia beteisiu: „Žvilgtelkim į praktiką. Šiandien visur pradžios mokyklos mokytojas pastatytas į tokias sąlygas, kad jis yra verčiamas turėti ne vieną, bet dvi arba net daugiau „pasaulėžiūrų“. Tik mažytis pavyzdėlis. Viena pusė nori, kad mokykloje būtų jaunieji skautai, antra – mokykloj visi vaikai turi nešioti angelaičių ženklelius! O kas už mokyklos sienų? Šiandien jau virto geležine taisykle, kad mokytojas eina ne tik savo oficialias pareigas, bet, tur būt, dar svarbiau – jis dar įpareigotas būti įvairių organizacijų vadovu. Mokytojo noro ar jo įsitikinimų čia niekas nepaiso. Neorganizuosi – netarnausi. Jis verčiamas, jis nori gyventi ir jis eina!“⁴³

Mokytojų bandymas pasipriešinti susiklosčiusiai praktikai, kuomet jie verčiami tapti savotiškais visuomeninio veikimo instrumentais, baigiasi nesėkme – jie visuomet pralaimi. Skripkauskas romane mokytojas kolegai atskleidžia tikrąją jo perkėlimo dirbti į kitą vietą priežastį: „Dalykas buvo toks. Prieš porą savaitių pas mane atėjo, atvykęs iš Kauno, minėtasis centro atstovas. Nei iš šio, nei iš to jis man ima prikašioti: „Tamsta sėdi apskrities mieste, mažai domiesi visuomenės veikla...“ ir dėl to esą ne tik Utenos mieste, bet ir visoje apskrityje per gyvai veikiančios kairiųjų ir dešiniųjų jaunimo organizacijos. Tas dar nieko. Bet kada jis man, suaugusiam žmogui, savo neapžėlusiomis dar lūpomis pasakė, jog ne juokais mane įspėja, jog jis centrą turėsiąs painformuoti, kad man čia ne vieta būti, tai aš nesusivaldžiau nepasakęs, kad aš esu ne sviedinys, kurį gali spardyti kiekvienas pienburnis.“⁴⁴

Prozoje galime rasti mokytojo veikėjo tipą, kuris yra ne tik sąmoningai socialiai aktyvus, bet ryškiai kryptingai politiškai angažuotas – toks yra Liudo Dovydeno

41 *Ibid.*, p. 64.

42 *Ibid.*, p. 158–159.

43 *Ibid.*, p. 182.

44 A. Skripkauskas, *Mokytojo dalia...*, p. 178.

romane mokyklos vedėjas Tadas Geiga – „veikėjas jaunaliuvių ir basanaviečių tarpe“, kuris piktinasi tuo, kad „daugis inteligentų nenori darbuotis sodžiaus jaunimo tarpe“⁴⁵. Tačiau toks ryškiai angažuoto veikėjo inteligento vaizdinys yra išimtis – dominuoja literatūrinis portretas inteligento, kuris nuolat patiria įvairių suinteresuotų, ideologiškai priešingų pusių spaudimą tapti „jų žmogumi“ ir pastatomas prieš pasirinkimo „su kuo pakeliui“ dilemą. Spręsdamas ją vienas iš literatūrinių herojų mokytojas Kostas Rudvalis svarsto: „Dirbsi su jaunaliuviais, kunigo ir davatkų neatsiginsi, su pavasarininkais – mėtymas iš vietos, pažemini-mai. O kur dingsi?“ Todėl mokytojas bando likti „beveidis, užsidaręs, kaip audroj išblaškyto pulko putpelė“⁴⁶.

Tačiau likti „beveidžiam“ neįmanoma. Skripkausko romano herojus į mokyklų inspektoriaus nurodymą, kad dabar pedagogui turi būti „ne labai pakeliui eiti su pavasarininkais“, atkerta, kad tuomet jis visai „numos ranka į visuomeninį darbą“. Tačiau sulaukia perspėjimo: „Vargu galėsi numoti. Atmink, kad kuriamos naujos organizacijos. Jos nemažiau bus reikalingos tavo pagalbos.“⁴⁷

Iš įvairių pusių patiriamas spaudimas ir valdžios kontrolė skatina rinktis konformistinę laikyseną. Į mokyklą atvykęs jaunas pedagogas sulaukia mokyklos direktoriaus primygtinio patarimo: „Tiesa, dėl politinės taktikos, aš manau, tamsta nėsi neakylas – labai gerai jauti, kokie dabar vėjai pučia... O mano giliausiu įsitiki-nimu, valdininkai visados geriau laimi, jei eina pavėjui, o ne prieš vėją...“⁴⁸ Paukš-telio romane mokyklos direktorius mokytoją perspėja: „Atsimink tamsta, kad šiais laikais Kaunas greitai viską sužino. Jam žinoma ne tik ką mes pamokose kalbame, ką kalbame mokytojų kambary, bet ir ką galvojame, ką jaučiame, ką žadame jausti. [...] Vardas pagadinti, pone, šiais laikais yra labai nesunku, pavyzdžiui, parašys kas anoniminį laišką ar šiaip kas, net iš tų pačių kolegų nereikalingą žodį ištars, ir jau užtenka. [...] Valdžios nepamokysi. Jai tas nepatinka. Juk ir liaudies priežodis sako ir psichologijoj išaiškinta, kad kiaušinis vištos negali mokyti“⁴⁹ (4 il.).

Prozoje ne kartą aptinkami siužetai, kaip po įvykusių radikalių pasikeitimų valdžioje valdininkai akimirksniu pakeičia savo politinę orientaciją. Iš šalies pa-saulėžiūrinis inteligentų persivertimus stebintis ūkininkas Skripkausko romane pasakoja: „Mūsų nuovada, – kalbėjo ūkininkas: – prieš pusmetį bažnyčioje plytas laižė, o kai jau imdavo per pakilėjimą muštis į krūtinę, tai bažnyčia skambėdavo.

45 L. Dovydenas, *Ieškau gyvenimo draugo...*, p. 165.

46 *Ibid.*, p. 167.

47 A. Skripkauskas, *Mokytojo dalia...*, p. 109.

48 J. Paukštelis, *Pirmieji metai...*, p. 23.

49 *Ibid.*, p. 119.

4 il. Rašytojas, pedagogas Juozas Paukštelis su savo auklėtinėmis
Kėdainių literatėmis, 1928 m.

Fot. nežinomas / Maironio lietuvių literatūros muziejus, MLLM F3 18500

Ir, onzgaties, cicilikams laimėjus seimą, kad jūs žinotumėte, jau ryto metą raitas išpravodyjo Dievo mūką iš savo kambarių ant trobos aukšto! Ir nuo tos dienos nė akių bažnyčioje nebeparodo.⁵⁰ Liūnės Janušytės pamflete miestelio pašto viršininkas Burbulas pasižymi taip radikaliai išreikšta konformistine laikysena, kad visiems atrodo kaip „aiškiai neaiškus tipas“ ir policijos nuovados viršininkas niekaip negali įvykdyti savo vyresnybės pavedimo – išsiaiškinti, „kokio jis nusistatymo, iš kokio taško žiūri į mūsų valstybės pagrindus“, nes kiekvieną „rytmetį Burbulas bažnyčion užėina, po pietų stengiasi iš gipso prezidento biustą nulipdyti, o vakarais, užsukęs radio, iš Maskvos muzikos klausosi“⁵¹.

Tuo tarpu mokytojai taip laviruoti tarp pasaulėžiūrų turi mažai galimybių ir, norėdami išsaugoti darbą, yra priversti pasaulėžiūriškai persiorientuoti, kai tik šalyje keičiasi politinė konjunktūra. Skripkausko romane vaikiną pavasarininkas pasakoja istoriją apie mokytojui iškeltą ultimatumą: „Sako, atėjo pas mokytoją mies-

50 A. Skripkauskas, *Mokytojo dalia...*, p. 16.

51 Liūnė Janušytė, *Važiuojam!*, Kaunas: Sakalas, 1936, p. 65.

telio jaunimiečių pirmininkas ir sako anam: „Jei nori tarnauti, tai liaukis landžioti po kleboniją ir nebedrįsk daugiau dirbti su dešiniaisiais, bet mums padėk dirbti!“ Ir, vot, pereitą sekmadienį mokytojas jau skaitė jiems paskaitą apie žmogaus kilmę iš beždžionės.⁵²

Šis epizodas – tai aliuzija į 1926 m. politinius pokyčius, kai po Seimo rinkimų esmingai pasikeitė šalies politinis kraštovaizdis ir į valdžią atėję kairieji ėmėsi laisvųjų veiksmų. Tačiau po pusmečio įvyksta valstybės perversmas ir, pasak Skripkauskos, lietuvių tauta stoja „į tiesų tautinį kelią“. Tuomet, autoriaus žodžiais, daug kas pasikeičia – išskyrus mokytojo dalį: „Ji, lyg kokia dogma, liko nepajudinta. Ir dėl to pats mokytojas liko toks pat nulinkęs karklas, kurį galėjo graužti kiekviena ožka.“⁵³

Nors visus mokytojus slegia visuomeninio veikimo įpareigojimas, stipriausiai jį patiria pradinį mokyklų mokytojai, nes jie – „arčiausiai žmonių“. Tačiau šiaip ar taip ši spaudimą demonstruoti visuomeninį aktyvumą ir atliepti įvairiausių valdžios įstaigų bei visuomeninių organizacijų pageidavimą prisiimti ir atlikti vieną ar kitą socialinę misiją patiria visi mokytojai. Taip klostosi padėtis, kai į konformistinę laikyseną stumiami ir reikalavimą „tarnauti“ politiniams režimams patiriantys mokytojai pradeda išgyventi profesinės savivertės krizę, apie kurią prabyla vieno romano herojus: „Mieste, mokytojų tarpe, Alfonsas patyrė keistų dalykų. Nesigėdyjo savo profesijos raštininkas, nesigėdyjo – kurjeris, policininkas, nuovados viršininkas, sekretorius, muitininkas, bet dideliai gėdyjosi pradžios mokyklos mokytojo vardo... mokytojas!“⁵⁴

Tačiau kaimo bendruomenėje pradinės mokyklos mokytojas įprastai lieka nekvestionuojamu autoritetu, nors apskritai kaimo žmogaus požiūris į plačiai suvokiamos inteligentijos atstovus nevienareikšmis. Vienas iš Paukštelio romano herojų, vyresnės kartos kaimo žmogus, inteligentus tapatina su Kaune besišlaistančiais dykinėtojais⁵⁵. Tačiau į mokytojus taip nežiūrima. Priešingai, kaimo žmogus į mokytoją žvelgia kaip į respektabilų asmenį, turintį aukštesnį socialinį statusą, todėl baigiamajoje klasėje besimokančios gimnazistės motina ūkininkė sužinojusi apie dukters draugystę su mokytoju ima kurti planus: „Štai Bernotienės duktė ištekėjo už valsčiaus raštininko, o dabar kokia ponija – su skrybėle. Vyrai, net ir mokyti, rankas bučiuoja. O motina, vis gale žodžio: mano duktė raštininkienė, tą ir tą, taip ir taip pasakė. O, kad taip mano Gražutė už mokytojo. Štai, ir nušluosčiau nosį – ne tokia ponija būtų. Ir aš senatvėj šviesiau pagyvenčiau. Ūkį tegu sau žinotųsi užkury su

52 A. Skripkauskas, *Mokytojo dalia...*, p. 16.

53 *Ibid.*, p. 107.

54 *Ibid.*, p. 193.

55 J. Paukštelis, *Kaimynai...*, p. 184.

Elze, užteko maklinėti paskui kiaulių uodegas. Aš pas Gražutę šviesiuos kambariuos bevaikštinėjau, aplink čiauška gražūs anūkėliai. Svečiai vis kunigai, daktarai...”⁵⁶

3. Kartų konfliktas

Prozos kūriniuose, kur herojais yra inteligentai, dažnai aptinkame aštrų jaunosios ir senosios inteligentų kartų susidūrimą. Įprastai šis konfliktas prasideda nuo to, kad į provinciją atvykęs jaunas žmogus, vedamas idealistinių paskatų ir prisiimtos inteligento misijos, bando išjudinti apsnūdusį vietos bendruomenės gyvenimą. Jis žadina bendruomenės visuomeninį aktyvumą ir imasi įgyvendinti įvairias, pirmiausia kultūrinio pobūdžio, iniciatyvas, kurių tikslas – socialinis, ekonominis bei kultūrinis provincijos progresas. Šioms iniciatyvoms priešinasi vyresnės kartos inteligentai, kurie nenori jokių permainų, nors jos gali atnešti bendruomenei didesnę gerovę. S. Būdavo romane mokytoja Butkūnaitė pasakoja Gėluvos miestelyje dirbusio kultūrtechniko istoriją: „Žinote, Gėluvoj sunku ką nors veikti. Stačiai neįmanoma. Trukdytojų kiekviename žingsnyje. Išsivaizduokit, trukdytojų atsiranda mūsų pačių tarpe. Aš stačiai stebiuosi, kad mūsų Lietuvoj tiek daug žmonių, kurių kultūrinis jautrumas toks nususejęs ir apmiręs. [...] Prieš porą metų Gėluvoj gyveno labai įdomus kultūrtechnikas. Labai smagus, labai geras kalbėtojas, sumaniai organizuodavo, labai įdomiai pravedavo susirinkimus. Žmonėms be galo patiko. Bet kai kuriems mūsų ponams, kaip katinams išneštiesiems į šviesą, buvo skaudu ir koku žiūrėti į tą jo veiklumą.”⁵⁷

Dviejų inteligentų kartų konfliktas vaizduojamas ne kaip veržlaus jaunimo ir konservatyvių, atsargių, nebenorinčių pokyčių gyvenime „senių“ nesantaika, bet kaip dviejų, skirtingose kultūrinėse terpėse užaugusių generacijų susidūrimas. Iš esmės tai giluminis dviejų kultūrų atstovų konfliktas – „svetimos“ (rusų, lenkų, vokiečių) ir „tautinės“ (lietuvių). Šių kartų atstovų socializacija skirtingose kultūrinėse terpėse nulemia jų prieraišumą skirtingoms kultūroms ir etosui.

Skripkauskas romane pateikia tokį senos kartos inteligento Vilkaičių pradžios mokyklos vedėjo Vabalo paveikslą: „Vabalas buvo tipišką rusų laikų mokytoją. Jo idealas – gauti algą, sočiai pavalgyti, sočiai išsimiegoti ir stengtis nepamiršti keturių aritmetikos veiksmų. Daugiau – nieko. Ir jis buvo patenkintas savo dalia. Iki Šečio atvykimo į Balėnus, vilkiškiai buvo labai patenkinti savo mokytoju, nes jis su jais kartu

56 Bronė Buivydaite, *Atversti lapai*, Panevėžys: Banga, 1934, p. 102.

57 S. Būdavas, *Mokytojas Banaitis...*, p. 55.

samagoną varė, kartu ir gėrė. Jo žmona dar „ideališkesnė“ buvo. Su kaimo pletkininkėmis ji taip sutarė, jog šios pas ją po kelis kartus į dieną užbėgdavo su šiltomis naujienomis: kuris kaimietis savo pačią aptalžė, kuris bernas į kokią klėtį lindo...“⁵⁸

S. Būdavo romano pagrindinio herojaus, ką tik mokytojų seminariją baigusio Banaičio, esančio visuomenės švietėju iš pašaukimo, antagonistas – jo tiesioginis viršininkas, mokyklos vedėjas Jarmonavičius. Šis turi miglotą praeitį. Žinoma, kad jis, baigęs tik pradinę mokyklą, Pirmojo pasaulinio karo metais atsidūrė Rusijoje, kur po bolševikinio perversmo, būdamas „gudrus egoistas, lankstus pataikūnas“, jau buvo „beprisiplakęs net prie pačios vienos komunistų komisariato viršūnės“. Tačiau buvo demaskuotas kaip prisitaikėlis ir pašalintas iš valdžios organų. Tik tuomet „nuleidęs galvą ir sukančęs dantis“ grįžo į Lietuvą, kur, išklauses pedagoginius kursus, tapo mokytoju⁵⁹.

Visą galeriją senosios kartos inteligentų portretų rasime Paukštelio romane, o raiškiausias iš jų – „labai solidiškas žmogus“ – gimnazijos direktorius Petravičius, buvęs „net Maskvos aristokratiškojo licejaus mokytoju, su caro generolais šachmatais ir kortomis lošęs“⁶⁰. Jis tylomis ilgisi praėjusio aukso amžiaus – „rusų laikų“, – mintyse sau tardamas: „Pagaliau šioje gadynėje nesuprasi, kur čia tiesa ir kur netiesa. Buvo rusų laikai – tai aš suprantu: nusistovėjusi tvarka, nusistovėję žmonės, valdininko iš vietos taip lengvai nemėtydavo, kaip dabar. Tai aukso buvo dienos!“⁶¹

Direktorius Petravičius tyliai ilgisi rusų laikų, o pradinės mokyklos vedėjas Jarmonavičius atvirai neigia lietuvių kultūros pasiekimus, nes „visus gražiausius kultūros laimėjimus, visas meno ir mokslo įžymybes Jarmonavičius matė tik prieškarinėj rusų gadynėj“. Reaguodamas į jaunojo kolegos pastebėjimą, kad ir lietuvių literatūroj „galima rasti šis tas vertingo“ ir „net užsienis gana palankiai komentuoja“, atkerta: „Aš neskaitau, glupstva. Ką vaikai gali parašyti, sakyk. Aš suprantu, ot Rusijos literatūra, dar lenkų, sakysim... Bet iš mūsų, iš tos Lietuvos. Ko čia gero galima laukti iš tokio, atsiprašant, nugraibyto ubagiško sklypelio su pora milijonų...“⁶²

Dera pridurti, kad apskritai provincijos inteligentams netrūksta skeptiško požiūrio į lietuvių kultūrą. Orintaitės romane provincijos ponios labiausiai mėgsta rusiškus romansus – „vietoje operinės muzikos ir liaudies dainų renkasi Vertinskį“⁶³. Tačiau pirmiausia vyresnės kartos lietuvių inteligentams rusų kultūra yra gerokai

58 A. Skripkauskas, *Mokytojo dalia...*, p. 84.

59 S. Būdavas, *Mokytojas Banaitis...*, p. 21.

60 J. Paukštelis, *Pirmieji metai...*, p. 79.

61 *Ibid.*, p. 121–122.

62 S. Būdavas, *Mokytojas Banaitis...*, p. 85.

63 P. Orintaitė, *Paslėpta žaizda...*, p. 141.

artimesnė ir net rusų kalbą jie moka geriau nei lietuvių, kurios žinios kartais būna itin menkos. Cvirkos romane regime groteskišką burmistrą Dirgelevičių, kuris pirmą kartą įžengęs į kanceliariją apskritai lietuviškai „beveik nemokėjo“, teisindamasis „aršiomis nutautėjimo sąlygomis gilioje Rusijoje“, o sklandžiai lietuviškai kalbėti taip ir neišmoko⁶⁴.

Net vyresnės kartos lietuvių mokytojai kartais negali pasigirti geromis lietuvių kalbos žiniomis. Paukštelio herojus – jaunas mokytojas – taip charakterizuoja savo kolegą gimnazijos pedagogus: „Daugumas jų ir lietuvių kalboj nelabai tvirti.“⁶⁵ O pats šios gimnazijos direktorius, atviraudamas su itin patikimu ir jam lojaliu pedagogu, kurio prašo ištaisyti savo parengtą raštą, skundžiasi negalįs išmokyti rašyti taisyklingai lietuviškai: „Jums gerai žinoma, kad mes, prieškarinės mokyklos auklėtiniai, lietuvių kalbos tobulumo atžvilgiu dar negalime lygintis su jaunaisiais kolegomis. Pavyzdžiui, kad ir aš, juk rodos nėsu koks bukaprotis, bet vis dar niekaip negaliu suprasti, kada ant „e“ reikia dėti taškelį, ir kada nereikia, kada reikia prikabinėti uodegutę ir kada neprikabinėti. O su tais ilgaisiais aš ir vilties nustoju kada nors besusigaudyti. Tik jie man kartais ir tikra nesąmone atrodo: juk aš, rodos, lietuvišką ausį turiu, bet niekur Lietuvoje negirdėjau, kad kas žodžiuose „skaitymas“ ar „rašymas“ tartų ilgąjį „y“.“⁶⁶

Įprasta dviejų generacijų konflikto pasekmė – ministeriją ar mokyklų inspektorių pasiekęs pramanais grįstas skundas dėl jaunosios kartos mokytojo netinkamo pedagoginio darbo, visuomeninės laikysenos ar amoralaus gyvenimo būdo. Mokytojas tampa ne tik kolegų intrigų auka – jį, keršydamas dėl įvairių priežasčių, gali apskųsti bet kuris vietos bendruomenės narys. Jau turintis ilgesnį darbo stažą pedagogas jaunąjį kolegą perspėja: „Pagaliau pats mokytojo pastatymas į tokią šunišką būklę, kad tavo gali visi skųsti, kiekvienas tau savo pretenzijas reikšti. Tikėsi, ar ne – aš jau šešių skundų susilaukiau! Šeši kartus inspektorius grojo mano nervais, kaip vargonais, dėl bobiškų pletkų, visai nešvarių prasimanymų!“⁶⁷ Jono Šukio apsakymų rinkinyje *Vieškelis pro kaimą* viršaitis parašo skundą, kad „mokytojas, baidydamas iš mokyklos daržo klebono avis, vienai aviai išmušė koją ir visai nustojo autoriteto miestely“⁶⁸. Dera pridurti, kad kaltinimas „nustojus autoriteto“ vietos bendruomenėje buvo labai rimtas – tai inteligentui skambėjo tarsi griežtas nuosprendis. Praradęs autoritetą inteligentas jau buvo nepajėgus atlikti jam priskiriamos visuomeninio veikimo misijos.

64 P. Cvirka, *Frank Kruk...*, p. 125.

65 J. Paukštelis, *Pirmieji metai...*, p. 79.

66 *Ibid.*, p. 148.

67 A. Skripkauskas, *Mokytojo dalia...*, p. 67.

68 Jonas Šukys, *Vieškelis pro kaimą*, Kaunas: Spaudos fondas, 1935, p. 188.

Dviejų inteligentų kartų konflikto baigtis paradoksali: jaunoji karta pralaimi, tačiau švenčia moralinę pergalę. Nors radikalūs ir principingi „jaunieji“ yra priversti nusileisti „seniams“, kurie laimi savo konservatyvia laikysena ir intrigomis, visiems aišku, jog ateitis priklauso jaunosios kartos inteligentams. Iš esmės tai tikėjimas lietuvių tautinės kultūros pergale.

4. Literatūrinio vaizdinio kritika

Apžvelgus lietuviškos provincijos inteligentijos vaizdinį prozoje turėtų kilti klausimas, kiek jis tikroviškai atspindėjo provincijos inteligentijos būtį su jos misijomis ir iššūkiais. Patikimiausias būdas atsakyti – detalus provincijos inteligentijos sluoksniu tyrimas. Tačiau manome, kad provizorinei literatūrinio vaizdinio patikrai pakanka kito būdo – pažvelgti, kaip mūsų minėtus kūrinius, kurių herojais buvo inteligentai, sutiko literatūros kritikai ir visuomenė. Tik šiuo atveju dėmesį dera nukreipti ne į kritikų svarstymus ir pastabas apie literatūrinę kūrinio vertę, bet į autoriui išsakytas pretenzijas dėl jo gebėjimo ar negebėjimo tikroviškai atspindėti provincijos inteligento gyvenimą. Aptarsime amžininkų spaudoje paskelbtą kritinį vertinimą tų mūsų paminėtų kūrinių, kurie sulaukė daugiausia atgarsių, sužadino platesnę diskusiją ar tiesiog tapo gilesnės sociokultūrinės analizės objektu.

Veikiausiai daugiausia atsiliepimų sulaukė 1935 m. išleistas rašytojo ir kunigo Būdavo romanas *Mokytojas Banaitis*. Pagrindiniu kūrinio herojumi pasirinkęs mokytoją autorius pats turėjo pedagoginio darbo patirties, nes, 1929 m. baigęs Kunigų seminariją, dirbo mokykloje rūpindamasis moksleivių sielovada. Dvasininko parašytas romanas pirmiausia patraukė katalikiškos visuomenės ir spaudos dėmesį. Krikščionių demokratų įtakos veikiamas *Ryto* dienraštis knygą sutiko kaip savotišką literatūrinį protestą prieš visa, „kas kenkia kultūros augimui, prieš visa tai, kas murkdo mūsų provinciją pavydo, intrigų, pelėjimo atgalžangos rauge“, ir net skelbė, kad tai ženklina naują lietuviško romano istorijos etapą – nes pagrindiniu herojumi tapo kaimo mokytojas⁶⁹. Kritikai sutiko, kad mokytojo paveikslų romanuose buvo sukurta ir anksčiau, pavyzdžiui, Dovydeno kūrinyje *Ieškau gyvenimo draugo*, tačiau esą tik Būdavas ryžosi „jau drąsiai ir tiesiai atitraukti literatūron tikrą mokytoją – iš kultūrtechnikų nenusausintų balų, iš mažo miestuko“, o parapijos miestelio gyvenimą parodęs tokį, „koks jis iš tikrųjų yra“⁷⁰.

69 B. Skl., „Romanas apie mokytojus ir provincijos inteligentus“, in: *Rytas*, 1935, nr. 281 (3355), p. 3.

70 K. Augas, „Stasius Būdavas. Mokytojas Banaitis“, in: *Ateitis*, 1935, nr. 12, p. 579–580.

Romano naujumu bei originalumu laikyta tai, kad provincijos miestelio gyvenimas, kaip pabrėžta, atkurtas „iš pačios šiandienos ir fotografišku tikrumu“: „Visi žinome, koks dabartinis provincijos miestelių bei kaimų gyvenimas neramus savo intrygomis, įvairiausiomis paskalomis ir pan. Visoki asmeniškai ir idėjiniai nesutarimai, ginčai skaldo dabartinį visuomenės gyvenimą. Ir tas skaudu, kad įvairūs prisiplakėliai, karjeristai, įvairūs be sąžinės intrygantai dažniausiai laimi. St. Būdavas kaip tik iš tokio gyvenimo ir paėmė medžiagos romanui. Nors jis daugiau palietė mokytojų buitį, tačiau jo parodytą parazitiskumą galima pritaikyti ir kitoms profesijoms bei luomams.“⁷¹

Kritika akcentavo, kad romane pavaizduoti iššūkiai, su kuriais susiduria eilinis kaimo mokytojas, yra būdingi ir kitiems provincijos inteligentams. Kunigu esantis autorius ir sėdo rašyti romaną apie mokytojus, nes dviejų provincijos kultūrintojų – mokytojo ir dvasininko – gyvenimo sąlygos labai panašios ir jaunatviško idealizmo nestokojančiam rašytojui norėjosi pavaizduoti provincijos realybę, virstančia išbandymu kiekvienam jaunam inteligentui⁷². Todėl net prognozuota, kad knyga pirmiausia patrauks jaunų mokytojų ir kunigų dėmesį⁷³.

Katalikiškos visuomenės atstovai romaną laikė tikrovišku inteligentų gyvenimo provincijoje atspindžiu ir, tarsi antrindami rašytojui, savo ruožtu priminė apie ypatingą mokytojų padėtį dėl šiems tenkančios ne tik pedagoginės, bet ir visuomeninės misijos: „Provincijos mokytojas yra tas patogus arkliukas, ant kurio ir visi asilai pasikėsinę joti. O ką jau bekalbėti apie visus tuos geros valios ir kilnių norų inicijatorius bei diktatorius (nuo žodžio „dikuoti“), kurie [...] dar krauna su pasigardžiovimu ant tų vargšų mokytojų nugarų visas, kokias tik jų laki fantazija sukuria, pareigas, visus, kokie tik gali būt, darbus ir jų akis aplipdo visais, kokiuos tik girdėjo griekais. Mokytojas (pradžios mokyklos) yra, aišku, mokytojas ir savo mokyklos, vaikų auklėtojas, bet mokytojas dar turi būti ir apylinkės švietėjas, tų ir tų organizacijų pirmininkas, švenčių, sąskrydžių organizatorius ir paskaitininkas; jis neturi turėti laiko sau, jis visas jėgas turi uždėti ant kultūros aukuro, [...] jis turi labai jausti ne tik tautos, bet ir inspektoriaus pulsą, pagal kiekvieną tvanksėjimą laiku kairėn, laiku dešinėn ranka pamoti ir taip toliau, ir taip toliau.“⁷⁴

Katalikiškos visuomenės palankumas romanui buvo grįstas jautrumu mokytojų klausimui dėl valdžioje esančio politinio režimo veiksmų. Tautininkų valdžia,

71 M. Linkevičius, „Romanas iš provincijos inteligentų buities“, in: *Naujoji Romuva*, 1935, nr. 51–52 (259–260), p. 961.

72 B. Skl., „Romanas apie mokytojus...“, p. 3.

73 J. Brazaitis, „Stasius Būdavas: Mokytojas Banaitis“, in: *Židinys*, 1935, t. 21, nr. 1, p. 118–119.

74 B. Skl., „Romanas apie mokytojus...“, p. 3.

norėdama savo rankose sutelkti ugdymo monopolį, kryptingai siekė maksimaliai sumažinti Katalikų Bažnyčios įtaką ugdymo erdvėje, o kartu paimti savo įtakon mokytojų bendruomenę ir nukreipti jų visuomeninę aktyvumą sau palankia linkme. Iš dalies tai jai jau buvo pavykę – tuo metu mokytojų aktyvumas katalikiškų organizacijų veikloje buvo ženkliai susilpnėjęs.

Romaną *Mokytojas Banaitis* nuosaikiau, tačiau palankiai vertino ir liberalesni bei į politinę kairę linkstantys veikėjai. Tiesa, šiems atrodė, kad rašytojas perdėtai sureikšmino „carinio rusizmo skeveldra“ esantį mokytojo tipą. Pastebėta, kad ištis plačiai paplitęs požiūris, jog visas visuomenės blogis yra paveldėtas iš carinės Rusijos, tačiau tarp mokytojų esą jau „sunku rasti neigiamą tipą, kuris būtų dar rusiškos mokyklos auklėtas“, nes jie baigia išnykti – pasitraukdami į pensiją ar išmirdami. Įrodinėta, kad dauguma inteligentijos sluoksnyje esančių karjeristų, konformistų, politinių ir pasaulėžiūrinių perbėgėlių yra jau lietuviškos mokyklos auklėtiniai⁷⁵. Būtent juos rašytojai raginti pirmiausia paversti kritikos objektu – tarp jų ir tipišką jaunos kartos mokytoją karjeristą. Pridurta, kad pedagogai stipriausiai kenčia ne dėl kolegų intrigų, bet dėl spaudimo, kurį patiria iš asmenų, esančių už mokyklos sienų, kurie mokytojus kaltina neveiklumu visuomeninių organizacijų veikloje⁷⁶.

Santūriausiai Būdavo romanas buvo sutiktas tautininkų spaudoje – čia nuskambėjo daugiausiai kritikos. *Vaire* paskelbtos recenzijos autorius net tvirtino nusivylęs kūriniu: imdamas knygą į rankas tikėjosi pasakojimo apie mokytoją, tačiau ryškiausiai atsiskleidė ne teigiamas herojus, bet antiherojus ir „bažnytkaismo „inteligentijos“ dvasinė ubagystė“, o visas kūrinys padarė „sunkaus, slegiančio įspūdžio“⁷⁷. Kritikos centre atsidūrė literatūrinės kūrinio vertės klausimas ir išvada buvo negailestinga – tai tik „pasiskaitymo knyga“ eiliniam skaitytojui. Tačiau panašu, kad kritiką stipriausiai suerzino ne kūrinio literatūrinis menkavertiškumas, bet nepateisinti lūkesčiai – prisipažino tikėjęs romane rasti „tinkamą atvaizdą“ mokytojo, kuris „tokias svarbias pareigas eina tautos gyvenime“, tačiau jo nebuvo. Be to, pasigesta, kaip teigta, gilesnio ir išsamesnio provincijos mokytojų gyvenimo vaizdavimo. Nors tvirtinta, kad mokytoją supanti provincijos aplinka pavaizduota „sutirštintomis spalvomis ir feljetoniškai“, vis dėlto pripažinta, kad visa tai – iš dalies panašu į tikrovę⁷⁸.

Provyriausybinių mokytojų organizacijos leidžiamoje *Tautos mokykloje* Antanas Jasiūnas Būdavo romaną lygino su Dovydėno *Ieškau gyvenimo draugo* ir tvirtino,

75 „Romanas apie mokytoją“, in: *Mokykla ir visuomenė*, 1936, nr. 1, p. 28.

76 *Ibid.*, p. 29.

77 J. Vikis, „Stasius Būdavas. Mokytojas Banaitis“, in: *Vairas*, 1936, t. 16, nr. 1, p. 111–114.

78 *Ibid.*

kad kūriniuose rašytojai nesugebėjo parodyti „tikro mokytojo ir jo gyvenimiškos aplinkos“⁷⁹. Kritikui stačiai neįtikėtina atrodė situacija, kuomet romano antagonistas, būdamas „visų nekenčiamas, becnzis, nusistatęs prieš bet kokią kultūrinę darbą, paliktų mokyklos vedėju, kada tai žino ir kiti mokytojai ir net rajono inspektorius“. Jasiūno nuomone, rašytojas, norėdamas parodyti inteligentų kartų konfliktą, parašė tiesiog paskvilį apie mokyklą ir švietimo vadovybę⁸⁰.

Galima sakyti, kad 1937 m. išleistą Orintaitės romaną *Daubiškės inteligentai* kritika sutiko santūriai palankiai, o perteiktas inteligentijos gyvenimo paveikslas laikytas iš esmės charakteringu visiems provincijos miestams ir miesteliams⁸¹ (5 il.). Tiesa, vieniems atrodė, kad romano personažai „nėra atitraukti nuo konkretaus kasdienio gyvenimo“⁸² ir autorė tiesiog „negailestingai, žiauriai nuplėšė Daubiškės ponams „intelligentams“ kaukes, nuvainikavo juos, atskleidė jų nuobodžio ir tuštybės išėstus veidus, „išvertė“ jų dušią, parodė visišką jų menkystę ir skaudžiu satyros botagu gražiai pasiguldžiusi išplakė, kailį išvanojo“⁸³, o kiti, neneigdami vaizdų ir tipų realumo, manė, kad kiek perdėtai tamsiomis spalvomis pavaizduota provincija – labai jau niūrus išėjo paveikslas, juolab teigiamų herojų paveikslai neatrodė įtikinami⁸⁴. Nesunku pastebėti, kad santūriau romaną vertino artimesni valdžiai kritikai. Šiaip ar taip recenzijose pabrėžtas kūrinio aktualumas ir net „auklėjamasis didaktinis pobūdis“⁸⁵, todėl visiems inteligentams net rekomenduota jį perskaityti⁸⁶. Įtakingo visuomenės ir kultūros žurnalo redaktorius Juozas Keliuotis pabrėžė, kad autorė ne tik pateikia „šios epochos inteligentų vaizdą“, bet kartu siekia „suformuluoti idealinį inteligento vaizdą“ ir net „kuriamai spręsti šiandieninės kultūros krizės problemą“⁸⁷.

Kritikuojant Dovydėno ir Būdavo romanus, kurių herojais buvo mokytojai, autoriams buvo prikišama, esą šie visai nepažįsta mokytojo gyvenimo. Kai 1938 m. pasirodė Žilionio romanas *Būdviečių mokykla*, toks priekaištas autoriui nebenuskambėjo, nes jis jau turėjo dešimtmetį pedagoginio darbo stažą. Kritika

79 A. Jasiūnas, „Romanai apie mokytoją“, in: *Tautos mokykla*, 1936, nr. 4, p. 103.

80 *Ibid.*

81 P. Navardaitis, „P. Orintaitė. Daubiškės inteligentai“, in: *Mokslo dienos*, 1938, nr. 5–6 (17–18), p. 330–331.

82 J. Keliuotis, „Moterų romanai“, in: *Naujoji Romuva*, 1938, nr. 4 (366), p. 96.

83 P. Baublys, „P. Orintaitė. Daubiškės inteligentai. Sakalas“, in: *Dienovidis*, 1938, nr. 5, p. 242–243.

84 J. Ilgis, „Knygos, kurios tinka Velykų dovanoms“, in: *Jaunoji karta*, 1938, nr. 14 (359), p. 2; P. Dumbrava, „Vargšai inteligentai iš Daubiškės“, in: *Vairas*, 1938, t. 23, nr. 7, p. 443–445.

85 P. Baublys, „P. Orintaitė...“, p. 242–243.

86 J. Ilgis, „Knygos, kurios tinka...“, p. 2.

87 J. Keliuotis, „Moterų romanai“, p. 99.

5 il. Būsima romano *Daubiškės intelligentai* autorė, pedagogė Petronėlė Orintaitė, 1932 m.

Fot. Chaimas Nicevičius / Maironio lietuvių literatūros muziejus, MLLM F3 270

akcentavo, kad jo kūrinys tuo įdomus ir svarbus, jog „parašytas žmogaus, beveik visą gyvenimą praleidusio liaudies gilumoj, gerai pažįstančio mūsų kaimietį ir visą tą aplinką, kurioje tenka dirbti liaudies mokytoju“⁸⁸. Ypač palankią recenziją parašęs Antanas Venclova tvirtino, kad romane pavaizduotas provincijos mokytojo ir jį supančios aplinkos paveikslas yra „neišmeluotas, neišgražintas, o pritrenkias skaitytoją savo teisingumu“. Jis laikė tai pirmu lietuvių literatūroje romanu, kuriame liaudies mokytojų gyvenimas buvo parodytas taip visapusiškai: „Mes čia randame įvairių mokytojų tipų – prisitaikėlių, einančių pavėjui, iš savo profesijos padariusių tik pragyvenimo šaltinį, mokytojų, kurie per ilgą laiką išgudrėja ir moka išsisukti iš bėdų, pataikaudamas aukštesniesiems, pagaliau mokytoją, kuris, eidamas savo sąžinės rodomu keliu, nebetenka vietos.“⁸⁹ Žilionio romaną „Teisinga ir reikšminga knyga“ pavadinęs Venclova tvirtino, kad kūrinyje pateiktas ne

88 A. Laisvydas, „Būdviečių mokykla“, in: *Kultūra*, 1938, nr. 4 (173), p. 277.

89 *Ibid.*, p. 278.

vienos mokyklos ar atskiro šalies regiono, bet charakteringas visos Lietuvos mokyklos paveikslas⁹⁰.

Kairiesiems simpatizuojančių romano autoriaus ir kritiko požiūriai dėl inteligentų, pirmiausia mokytojų, padėties provincijoje vertinimo sutapo. Venclova romaną pavadino net mokytojų visuomenės „perspėjimo signalu“ ir pasinaudojo proga atkreipti visuomenės dėmesį į mokytojų padėtį, pabrėždamas, kad valstybei yra žalinga padėtis, kai „mokytojas nužeminamas iki pastumdėlio, ligi partijos „veikėjo“, jei jam neduodama sąlygų kultūringai, laisvai dirbti savo darbo, jei kiekvieno aukštesniojo rango jis traktuojamas, kaip menkavertis žmogus“⁹¹.

Žilionio romanas *Vaire* paskelbtoje recenzijoje vertintas išleistų kūrinių apie provinciją ir mokytojus fone. Tautininkų žurnale apgailestauta, kad visi šie kūriniai, tarp jų ir Žilionio, tapo „paprastu tikrovės kopijavimu“, todėl pirmiausia liks „kaip istorinė medžiaga pažinti šių dienų mokytojų veidui“. Tvirtinta, kad to priežastis – autorių pasirinkimas dėl „didaktinės intencijos“ paaukoti meninę vertę⁹². Trumpai tariant, rašytojams priekaištauta, kad noras papasakoti apie mokytojo gyvenimo iššūkius persvėrė meninės kūrybos intenciją. Vertinant Žilionio romaną pripažinta, kad autorius sukūrė „gana ryškų kaimo mokyklos vaizdą“, kuris atrodo „tikras, realus ir šiurpulingas“, tačiau jam esą būdingos tos pačios kaip ir kitiems romanams apie mokytojus ydos, o didžiausia, kaip galima suprasti, neslepiamos autoriaus politinės simpatijos – manome, taip galima interpretuoti kritiko priekaištą, kuris skambėjo taip: „per daug čia akivaizdus rašytojo nusistatymas, politinė tendencija“⁹³.

Tautininkų žurnale nuskambėjęs priekaištas rašytojams dėl jų esą romanuose išreikštos „politinės tendencijos“ buvo viešai pareikšta pretenzija autoriams dėl jų demonstruojamų simpatijų opozicijoje esančioms politinėms jėgoms. Išties, regis, tik vieno iš paminėtų kūrinių autorius Skripkauskas buvo artimas valdžiai – buvo tautininkų partijos gretose⁹⁴, o kiti simpatizavo kairiesiems, krikdemams ar net bandė laikytis neutraliai – kaip Orintaitė. Manome, šis priekaištas dėl romano pavertimo politikos įrankiu nepagrįstas. Tiesiog kūrėjai neslėpė savo pasaulėžiūrinių nuostatų ir visus, rašiusius apie provincijos inteligento padėtį, vienijo panašūs visuomenės kritikos siužetai apie provincijos kultūrinį skurdą, socialinę atskirtį, inteligentijos, pirmiausia mokytojų, patiriamą visuomenės ir valdžios atstovų spaudimą. Amži-

90 *Ibid.*, p. 277.

91 *Ibid.*, p. 278.

92 B. Žvingilas, „V. Žilionis: Būdviečių mokykla“, in: *Vairas*, 1938, t. 24, nr. 17, p. 73–75.

93 *Ibid.*

94 G. Narbutaitė, 2006, p. 47.

ninkų išsakytoje romanų kritikoje rasime pagrįstų priekaištų kūrinių literatūrinei pusei, tačiau niekas iš kritikų nesiryžo pareikšti, kad rašytojų pateikti provincijos gyvenimo vaizdai ir inteligentų tipai yra pramanas. Santūriausiai pasakojimus apie provincijos inteligentų gyvenimą sutiko valdžiai artimi kritikos atstovai, tačiau ir šie nesiginčijo dėl pateiktų vaizdų realumo, o tik priekaištavo rašytojams, kad šie kiek „sutirštino“ tamsias spalvas. Valdžios lūkesčius reiškiančiai kritikai norėjosi pozityvaus provincijos inteligento paveikslo ar tiksliau sektino ir pavyzdžiu galinčio tarnauti inteligento vaizdinio literatūroje.

Išvados

1. XX a. 4 deš. lietuvių prozoje dominavo inteligento kaip išsilavinusio ir protinį darbą atliekančio asmens vaizdinys, o idealus inteligentijos atstovas privalėjo būti pasirengęs atlikti ir jam priskiriamą visuomeninę misiją – rūpintis bendruomenės gerove. Provincijos inteligentija vaizduota sudaranti atskirą socialinį sluoksnį su vidine, pagal simbolinio kapitalo vertę, susiklosčiusia hierarchija. Pačios provincijos erdvės vaizdavime, kaip ji atspindėta to paties laikmečio grožinėje literatūroje, pagrindinis akcentas buvo akivaizdi kultūrinė atskirtis ir itin lėti socialinės bei kultūrinės modernizacijos procesai.

2. Apie provincijos inteligentus pasakojančioje prozoje ryškiausias buvo mokytojo vaizdinys. Provincijos inteligentijos hierarchijoje mokytojas neišsiskyrė simboliškai autoriteto galia, tačiau jį supusioje provincijos bendruomenėje jo autoritetas nekvestionuotas. Jo vaizdinys pasižymėjo keliais ryškiais bruožais. Visų pirma, pabrėžiama jam tenkanti pareiga atlikti įvairias visuomenines funkcijas – tai įsipareigojimas šviečiamąją veiklą aktyviai įsitraukti į supančios aplinkos modernizacijos procesus ir aktyvius dalyvavimus vietos bendruomenės visuomeniniame bei kultūriniame gyvenime.

3. Atokioje provincijoje dirbantis mokytojas, būdamas vieninteliu inteligentijos atstovu, dažnai pats atsidurdavo socialinėje ir kultūrinėje atskirtyje. Kita vertus, dėl savo autoriteto ir visuomeninių vaidmenų gausos jis atsidurdavo visuomenės ir savo vadovų nuolatinės kontrolės ir dėmesio centre. Mokytojas tapdavo jų lūkesčių įkaitu, o nepateisinęs šių lūkesčių – įtampų ir konfliktų priežastimi.

4. Prozoje dažnai vaizduojamas aštrus senosios ir jaunosios inteligentų kartų konfliktas. Šis konfliktas kildavo dėl jaunosios kartos inteligentų siekio įgyvendinti socialinius ir kultūrinius pokyčius, sietinus su modernizacijos procesais. Savo esme tai buvo giluminis dviejų kultūrų atstovų – „svetimos“ (rusų, lenkų, vokiečių) ir

„tautinės“ (lietuvių) – susidūrimas. Šių dviejų kartų socializacija vyko skirtingose kultūrinėse terpėse, nulemiant jų prielaidumą skirtingoms kultūroms ir etosui.

5. Visuomenė (skaitytojai) ir literatūros kritika prozoje užfiksuotą provincijoje gyvenančios inteligentijos vaizdinį, kurio centre buvo eilinis mokytojas, priėmė kaip tikrovišką provincijos inteligentijos gyvenimo ir problemų atspindį.

Bibliografija

- Chojnowski M. *et al.*, 2008 – Maciej Chojnowski, Hanna Palska, „O wielopostaciowości pojęcia „inteligencja“, in: *Inteligencja w Polsce: specjaliści, twórcy, klerkowie, klasa średnia?*, pod red. Henryka Domańskiego, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, 2008, s. 19–36.
- Mačiulis D., 2007 – Dangiras Mačiulis, „Inteligentų „kaltės“ tarpukario Lietuvoje“, in: *Inter-studia humanitatis*, 2007, nr. 4: *Kaltė kaip kultūros fenomenas*, p. 130–147.
- Mačiulis D., 2020 – Dangiras Mačiulis, „Inteligentijos pertekliaus problema tarpukario Lietuvos spaudoje“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2020, t. 43, p. 67–101.
- Narbutaitė G., 2006 – Gražina Narbutaitė, „Iš užmaršties: rašytojo Antano Skripkausko bibliotekos likimas“, in: *Bibliografija 2004*, Vilnius: Sapnų sala, 2006, p. 47–50.
- Wójcik Z., 1962 – Zdzisław Wójcik, *Rozwój pojęcia inteligencji*, Wrocław etc.: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962.